

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

AYTƏN ŞIXMURAD QIZI HACIYEVA

İNGİLİS DİLİNDƏ GÖRMƏ VƏ EŞİTMƏ PROSESİ BİLDİRƏN
FELLƏRLƏ FORMALAŞAN BİRLƏŞMƏLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK
XÜSUSİYYƏTLƏRİ

5708.01 – German dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2013

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin İngilis dilinin tarixi və leksikologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Dünyamin Nurqələm oğlu Yunusov

Rəsmi opponetlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Fərman Hüsən oğlu Zeynalov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bəylər İslamxan oğlu Hacıyev

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universitetinin İngilis filologiyası və
İngilis dilinin tarixi və qrammatikası kafedraları

Müdafiə _28. 12__ 2013-cü ildə saat _____-da Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı, R.Behbudov küç., 60.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2013-cü ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Sevda Davud qızı Vahabova

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Son illər fellərlə formalaşan sintaktik birləşmələrə dair bir sıra tədqiqat işləri, dissertasiyalar yazılmış, ayrı-ayrı qrammatika kitablarında və elmi əsərlərdə onların strukturu, semantikasi, növləri və s. haqqında əhəmiyyətli fikirlər söylənilmişdir. Maraqlıdır ki, fellərlə formalaşan birləşmələr haqqında əsərlər çoxaldıqca, tədqiqat genişləndikcə bu sahədəki mübahisələr də genişlənir. Bu vəziyyət onunla izah olunur ki, german dilçiliyində, o cümlədən ingilis dilində öz leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinin zənginliyi ilə digər nitq hissələrindən seçilən felin geniş şəkildə tədqiqata cəlb olunmasına baxmayaraq, fellərlə formalaşan birləşmələrin ümumi nəzəri məsələləri müasir dilçilik elminin tələbləri səviyyəsində işlənib-hazırlanmamış, fellərin leksik-semantik qruplarından birini təşkil edən görmə-əşitmə prosesi bildirən fellərin söz yaradıcılığında rolunu dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Fellərlə formalaşan birləşmələr haqqında danışıq qarşıya bir çox çözülməsi vacib olan məsələlər çıxır ki, bunları nəzərdən keçirmədən onların mahiyyətini, mövqeyini müəyyənləşdirmək, başqa dil vahidlərindən ayırmaq və bununla da ayrıca götürülmüş bir dildə və yaxud dil sistemində həmin fellərlə formalaşan birləşmələri sözün həqiqi mənasında tədqiq etmək mümkün deyil. Görmə-əşitmə prosesi bildirən fellərlə formalaşan birləşmələrin mahiyyəti, yaranma yolları, növləri, inkişaf xüsusiyyətləri və s. ilə bağlı mübahisəli məsələlər hələ də mövcuddur.

Feli birləşmələr dildə işlənmə dairələri, zəngin məna və forma variantları ilə söz birləşmələrinin növləri arasında xüsusi yer tutur. Eyni zamanda görmə və eşitmə prosesi bildirən fellərlə formalaşan birləşmələr dil sistemində çox mühüm yer tutur, dilin ümumi quruluşuna məxsus bir sıra xüsusiyyətləri özündə əks etdirir və dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rola malikdir.

İngilis dilində görmə və eşitmə prosesi bildirən fellərin bu istiqamətdə tədqiq olunması, həm də bütövlükdə fellərin tam təsvir olunmasına, onların semantik və sintaktik xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılmasına yaxından kömək edə bilər. Eyni zamanda feli birləşmələrin araşdırılması, ümumiyyətlə söz birləşmələri, onun qrupları və özünəməxsus xüsusiyyətləri haqqında geniş məlumatın əldə olunmasına gətirib çıxarır. Ayrı-ayrı söz qruplarının leksik-semantik növlərinin öyrənilməsi tipoloji baxımdan müxtəlif sistemli dillərin, habelə qohum və qohum olmayan dillərin müqayisə yolu ilə öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Germanşünaslıqla məşğul olan ingilis alimlərindən D.Kristal, C.Körm, M.Halidey, H.Qlison, L.Cefri, J.Svartvik, S.Grinbaum, A.Radford, rus dilçilərindən V.Burlakova, İ.İvanova, Q.Poçeptsov, D.Ştelling, A.Kunin, B.İlyiş, L.İofik, Azərbaycan alimlərindən O.Musayev, D.Yunusov, N.Vəliyeva, Ə.Hacıyeva, H.Quliyev və başqaları tədqiqat işlərində bu problemə toxunmuşlar.

Tədqiqat işinin obyektı və predmeti. Tədqiqat işinin *obyektı* müasir ingilis dilində işlənən görmə-əşitmə prosesi bildirən feli birləşmələr və onların müxtəlif sintaktik konstruksiyalarda özünü göstərdiyi formalarıdır; *predmeti* isə ingilis dilində görmə-əşitmə prosesi bildirən feli birləşmələrin linqvistik şərhini vermək və onların leksik-semantik xüsusiyyətlərini araşdırmaqdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın qarşısında duran məqsəd ingilis dilində görmə-əşitmə mənalı feli birləşmələrin funksional, leksik-semantik xüsusiyyətlərini tədqiq etmək, həmin birləşmələrin məna və qrammatik əlaqələrini müəyyənləşdirməkdir.

Bunların həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı *vəzifələrin* yerinə yetirilməsi zərurəti meydana çıxır:

-ingilis dilində görmə və eşitmə prosesi bildirən fellərin felin leksik-semantik qrupları içərisində mövqeyini müəyyənləşdirmək;

-görmə-əşitmə prosesi bildirən sintaktik konstruksiyaların formalaşmasında bilavasitə və daha çox iştirak edən leksik vahidləri müəyyənləşdirmək və onların köməyi ilə yaranan sintaktik konstruksiyaları struktur və semantik baxımdan qruplaşdırmaq;

-görmə-əşitmə prosesi bildirən fellərlə formalaşan birləşmələrlə bağlı irəli sürülən nəzəri müddəaları təhlil etmək və uyğun dil materialını seçmək;

-təhlil üçün müvafiq linqvistik metodları müəyyənləşdirmək;

-görmə-əşitmə prosesi bildirən feli birləşmələrin xarakterini, növlərini, dil sistemindəki yerini düzgün təyin etmək;

-görmə-əşitmə prosesi bildirən feli birləşmələrin əmələgəlmə yollarını şərh etmək;

-ingilis dilində görmə-əşitmə prosesi bildirən feli birləşmələrin komponentləri arasındakı məntiqi və qrammatik əlaqələri müəyyənləşdirib izah etmək;

-görmə-əşitmə prosesi bildirən feli birləşmələrin leksik xüsusiyyətlərini araşdırmaq, struktur-semantik əlamətlərini təhlil etmək;

Tədqiqatın fərziyyəsi. Müasir ingilis dilində dominant mənalı fərqli olan bir sıra fellər mövcuddur ki, onlar müxtəlif sözlərlə birləşərək seman-

tikasında görmə və eşitmə prosesinin bu və ya digər izlərinin implisit şəkildə əks olunduğu feli frazeoloji birləşmələrin yaranmasında iştirak edir. Tədqiqat işində bu birləşmələrin də leksik-semantik xüsusiyyətləri araşdırılır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi problemin qoyuluşu və onun konkret həlli ilə bağlıdır. İlk dəfə olaraq bu dissertasiya işində ingilis dilində görmə-eşitmə prosesi bildirən fellər və feli birləşmələr geniş şəkildə tədqiqata cəlb edilir.

Tədqiqat işinin metodları. Dil materialının təhlili üçün germanşünaslıqda mövcud olan sistem-struktur yanaşma metodundan istifadə olunmuşdur. Eyni zamanda komponentli təhlil, sintaqmatik təhlil, distributiv və təsviri metodlara da müraciət edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada əldə edilən ümumiləşdirmələr və irəli sürülən müddəalardan ingilis dilinin sintaksisinə, eləcə də ümumi dilçiliyə aid yazılacaq əsərlərdə, sintaksisin söz birləşmələri bölməsinə dair aparılacaq tədqiqat işlərində nəzəri mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Bu əsər *praktik* cəhətdən də faydalı hesab edilə bilər. Əsərdən hasil edilən nəticələrdən ali məktəblərdə ingilis dilinin qrammatikası, ingilis dilinin sintaksisi kursları üzrə mühazirələrin oxunmasında, dərslik və dərs vəsaitlərinin yazılmasında istifadə oluna bilər. Dissertasiyada yeri gəldikcə ingilis dili materialları Azərbaycan dilinin uyğun dil vahidləri ilə müqayisə olunur ki, bu da onun praktik əhəmiyyətini xeyli dərəcədə artırmış olur.

Müdafiəyə çıxarılan müddəalar. Dissertasiya işində müdafiəyə çıxarılan *nəzəri müddəalar bunlardır:*

-ingilis dilində müxtəlif prosesləri bildirən fellərlə formalaşan birləşmələrin leksik-semantik xüsusiyyətləri problemi dilin sintaktik paradigminə özünəməxsus yer tutur;

-ingilis dilində görmə-eşitmə prosesi bildirən fellərlə formalaşan birləşmələrin daxilində baş verən struktur variasiyaların xarakteri açıılır;

-görmə-eşitmə prosesi bildirən fellərlə formalaşan birləşmələrin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin işlənmə dairələri nəzərdən keçirilir;

-ingilis dilində görmə-eşitmə prosesi bildirən fellərlə formalaşan birləşmələrin dildə işlənmə dairəsi, perspektiv inkişaf yolları və imkanları şərh olunur.

Dissertasiyanın aprobasiyası. Dissertasiya işi ADU-nun İngilis dilinin tarixi və leksikologiyası kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Onun məzmunu və əsas müddəaları haqqında müxtəlif məcmuələrdə 8, o cümlədən xaricdə məqalə çap olunmuş, beynəlxalq və respublika elmi konfranslarında məruzə edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQAT İŞİNİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, tədqiqatın fərziyyəsi, nəzəri-təcrübi əhəmiyyəti barədə məlumat verilir, tədqiqatın obyektı, predmeti, metodları, elmi yeniliyi, müdafiəyə təqdim olunan əsas müddəaları şərh edilir.

Dissertasiyanın birinci fəslı “Dilçilikdə felin leksik-semantik təsnifatı tarixindən” adlanır ki, bu da üç yarım fəsildən ibarətdir. Bu fəslin birinci bölməsində fellərin leksik-semantik tədqiqı tarixindən danışılr, ingilis, rus, türk və Azərbaycan dilçilərinin fellərin mənalarına, işlənmə tezliyinə, tamamlığa olan münasibətinə görə fikirləri araşdırılır, eləcə də felin tematik baxımdan müəyyənləşdirilmiş semantik təsnifatları verilir. Belə ki, fellərin zəngin semantik xüsusiyyətləri, sintaktik-qrammatik funksiyaları, nitq prosesindəki fəal rolu və digər keyfiyyətləri nəzərə alınaraq ümumi dilçilikdə onların leksik-semantik qruplarının müəyyənləşdirilməsi, bu zaman hansı prinsiplərin əsas götürülməsi həmişə diqqət mərkəzində olmuş, məsələyə müxtəlif baxış bucaqlarından yanaşılaraq fərqli qruplar müəyyənləşdirilmişdir. Bu zaman tədqiqatçılar daha çox paradigmatik və sintaqmatik prinsiplərə əsaslanırlar. Burada əsas paradigmatik xüsusiyyət odur ki, eyni qrupa daxil olan fellərin mənasında ümumi bir kateqorial mənə-leksik sema olur. Bu mənə leksik-semantik qrupun semantik əsasını təşkil edir və hər bir sözdə differensial semaların köməyi ilə dəqiqləşir.¹ Sintaqmatik prinsipin tətbiq olunması zamanı fellərin oxşar sintaktik funksiya daşması nəzərə alınır. Fellərin leksik-semantik qruplaşdırılması zamanı əksər bölgələrdə təfəkkür felləri, o cümlədən onun yarımqruplarından biri olan hiss-qavrayış felləri fərqləndirilmiş, görmə-eşitmə mənəli fellər bu yarımqrupa daxil edilmişdir. Araşdırılan və təhlil edilən görmə və eşitmə fellərinin semantik xüsusiyyətlərinin nəticələri göstərir ki, bu fellər öz semantik çalarlıqları və ifadə imkanlarının genişliyinə görə semantik qruplar arasında özünəməxsus yer tutur.

I fəslin ikinci bölməsində feli birləşmələr barədə dilçilikdə mövcud olan fikir və mülahizələr nəzərdən keçirilir. Bu yarım fəsildə müxtəlif dövrlərdə yaşamış məşhur dilçi-alimlərin “söz birləşməsi” nəzəriyyəsinə münə-

¹ Quliyev H. Müxtəlif sistemli dillərdə felin semantik təsnifatı. Bakı: Nurlan, 2001, s. 16.

sibətləri təhlil olunur, bu sahənin bir elmi istiqamət kimi təşəkkülündə rolu olan dilçi alimlərdən F.Fortunatov, A.Şaxmatov, A.Peşkovski, V.Vinoqradov və başqalarının söz birləşmələrinin mahiyyəti, strukturu, növləri, semantikasi barədə söylədiyi maraqlı fikirlər şərh olunur. H.Svit, O.Cesperesen, E.Kreyzinqa, V.V.Burlakova, L.Blumfild, J.Svartvik, S.Cətmən, S.Fleron, S.Qrinbaum və başqalarının feli birləşmələrin sintaktik strukturu, komponentlərinin morfoloji mənsubiyyəti və digər əlamətlərinə dair fikirləri ümumiləşdirilir.

I fəslin üçüncü bölməsində ingilis dilində görmə-əşitmə prosesi bildirən feli birləşmələrin yaranmasında iştirak edən əsas leksik vahidlər araşdırılır. Tədqiqat zamanı aparılan araşdırmaların müşahidəsi və təhlili göstərir ki, müasir ingilis dilində (eləcə də digər dillərdə) görmə-əşitmə prosesini ifadə edən feli birləşmələrin yaranması zamanı görmə-əşitmə mənalı fellər (to see-görmək, to look-baxmaq, to hear-əşitmək, to listen-qulaq asmaq və s.) birləşmənin əsas komponenti kimi çıxış edir ki, bu da həmin prosesi müxtəlif yöndən ifadə etmək üçün istifadə olunan çoxsaylı söz birləşmələrinin meydana gəlməsini şərtləndirir. Bu isə təbiidir. Çünki həmin fellərin ümumi mənasında bilavasitə görmə-əşitmə semantikasi aparıcıdır və ona görə də həmin prosesin ifadə olunmasında bu sözlər öz funksional fəallığı ilə seçilir. Məsələn,

But if I were to go to them, and they only *looked at me coldly*, and then dropped off and left me one by one, what then? (K.Mansfild, Prelude)

I *saw plainly* how you would look: and *heard your haughty disavowal of any necessity* on your part to argument your wealth, or elevate your standing, by marrying either a purse or a coronet. (Ch.Bronte, Jane Eyre)

You *glanced at me with a hovering doubt*; you did not know whether I was going to play the master and be stern, or the friend and be benignant. (J.Galsworthy, The Forsyte Saga)

You *see them standing* on corners, especially on Fifth Avenue, in front of the big department stores and all. (J.D.Salinger, The Catcher in the Rye)

Holding my hand in both his own, he chafed it; *gazing on me with the most troubled and dreary look*. (Ch.Bronte, Jane Eyre)

Qeyd etmək lazımdır ki, yaranan feli birləşmələrdə məna yükü birbaşa həmin fellərin üzərinə düşür, həm həqiqi, həm də məcazi mənalı birləşmələr yaranır. Bu birləşmələrin bir qismi bilavasitə görmə və eşitmə prosesini ifadə edən sərbəst birləşmələr, digər hissəsi isə müxtəlif məcazi mənalı bildirən frazeoloji birləşmələr kimi meydana çıxır: *to see smth. with one's own eyes-öz gözləri ilə görmək*, *to look around worriedly-ətrafa maraqla göz gəzdirmək* və s. birləşmələr sərbəst birləşmə kimi meydana çıxırsa, *to*

see out of the corner of one's eyes-gözucu baxmaq/oğrun-oğrun baxmaq, to hear through the grapevine-gəzən söz-söhbətlərdən, şayiələrdən eşitmək, to see no further than one's nose-burnundan uzağı görməmək, to look daggers at someone-pis-pis baxmaq, to look menacingly (icily) at someone-göz ağartmaq və s. kimi birləşmələr sırf frazeoloji mahiyyət kəsb edir. Bir şeyə əmin olmaq, arxayın olmaq mənasında işlənən “*See a pin and let it lie before you die-Özünə əmin olmayınca heç bir işdən yapışma*”, “*Hear first and speak afterwards-Əvvəlcə dinlə, sonra danış*”, “*Look before you leap-Yüz ölç, bir biç*” kimi frazeoloji mahiyyət daşıyan deyimləri də misal göstərə bilərik. Misallardan görüldüyü kimi frazeoloji birləşmələr sərbəst söz birləşmələrinin məna dəyişikliyi və inkişafı nəticəsində meydana gəlmişdir. Bu birləşmələr sərbəst birləşmələrdən fərqlənərək dayanıqlı məna və müəyyən leksik-qrammatik tərkib kimi nitq aktında üzə çıxır.

Bu fəsildə, təbii olaraq, qeyd olunur ki, həmin fellərlə yanaşı görmə-eşitmə orqanlarının adları-*an eye (göz) və an ear (qulaq)* isimləri də mühüm rol ilə seçilir. Müxtəlif sistemli dillərdə somatik frazeoloji birləşmələri tipoloji-müqayisə yolu ilə geniş araşdırmaya cəlb edən dilçi Ə.Hacıyeva haqlı olaraq qeyd edir ki, müxtəlif xalqlar üçün universal funksiya daşıyan bir çox somatizmlər (insanın bədən üzvlərinin adları) dildə frazeoloji vahidlərin zəngin tematik qruplarının yaranmasında başlıca rol oynamışdır.¹ Eləcə də görmə və eşitmə somatizmləri müxtəlif fellərlə birləşərək çoxlu sayda və fərqli konstruksiyalarda özünü göstərən birləşmələr əmələ gətirir ki, bu da görmə-eşitmə mənasının ən incə çalarlıqlarına qədər ifadə olunmasına gətirib çıxarır. Araşdırmalar zamanı müəyyənləşdirilmişdir ki, *an eye* ismi daha çox “to have, to keep, to give, to get, to throw”, *an ear* ismi isə daha çox “to have, to turn, to stop, to bring” kimi fellərlə işlənir: *to have one's eyes glued on-gözünü çəkə bilməmək, to give smb. the glad eye-nəvazişlə baxmaq, to throw dust into smb's eyes-gözünə küll üfürmək, to have merchant's ear-özünü eşitməməzliyə vurmaq, to turn a deaf ear to smth.-qulaqardına vermək, to stop smb's ears-qulaqlarını tıxamaq, to bring to smb's ear (notice)-kiməsə çatdırmaq* və s.

Eyni zamanda bu fəsildə həmin sözlərin iştirakı ilə yaranan somatik frazeoloji birləşmələrin leksik-semantik qruplarının komponentli təhlili aparılmışdır. Bu zaman birləşmələri fərqləndirici əlamətə-semantik komponentə görə bir neçə qrupa bölmək olar. Birbaşa görmə prosesini ifadə edən – *to have an eye (a look) at, to keep an eye on-diqqətlə baxmaq, görmənin*

¹ Hacıyeva Ə. Müxtəlif sistemli dillərdə somatik frazeoloji birləşmələr. Bakı: Nurlan, 2007, s. 228.

müxtəlif xüsusiyyətlərini ifadə edən – *to watch out of the corner of one's eyes-gözünün ucu ilə baxmaq*, *to see with the left eye-pis görmək*, görmə prosesi zamanı emosionallıq, görünən şəxsin hiss-həyəcanını bildirən birləşmələr – *one's eyes flash fire-gözləri od saçmaq*, *to open one's eyes wide-təəccübdən gözləri bərəlmək*, *to make sheep's eyes at someone-məhəbbətlə baxmaq*, görmə prosesi ilə yanaşı müxtəlif inancları özündə əks etdirən – *to cast (put) the evil eye at smb.-gözü dəymək* və s kimi qruplar fərqləndirilir. Eləcə də eşitmə ilə bağlı qruplardan birbaşa eşitmə prosesini ifadə edən – *to listen all ears-diqqətlə qulaq asmaq*, eşitmə prosesi ilə yanaşı kiməsə xəbər çatdırmağı ifadə edən – *to whisper smth. in smb's ear*, *to bring smth. into smb's notice-qulağına çatdırmaq*, eşitmə prosesini özündən uzaqlaşdırmaq, imtina etmək mənasını ifadə edən – *to listen with half an ear –qulaq asmaq istəməmək*, *to have merchant's ear-eşitməməzliyə vurmaq*, bu proseslə yanaşı müxtəlif inancları özündə əks etdirən – *to ring in one's ears-qulaqlarına qədər qızarmaq (qulaqları cingildəmək)* və s. qruplar fərqləndirilir və dissertasiya işində cümlə nümunələri vasitəsilə illüstrativ şəkildə diqqətə çatdırılır.

Bu zaman onu da qeyd etmək lazımdır ki, *to say-demək*, *to speak/ to talk-danışmaq* kimi bir çox nitq fellərinin *to listen-qulaq asmaq*, *dinləmək*; *to hear-eşitmək* felləri kimi qarşılığı vardır ki, bu da obyektiv reallığın dil vahidləri ilə ifadə olunması hesab edilə bilər. Məntiqi olaraq danışma prosesi dinləmək, eşitmək, qulaq asmaq prosesi ilə dialektik vəhdətdə olan prosesdir və bu da təbii ki, dil vahidləri ilə ifadə olunarkən semantik cüt-lüyün yaranmasına səbəb olur. Məsələn;

The footman, having brought in coal to put on the fire, in going out stopped near Mr. Eshton's chair, and said something to him in a low voice. I heard only the words, "old woman", "quite troublesome." (Ch.Bronte, Jane Eyre)

Bununla yanaşı görmə prosesi bildirən *to look*, *to stare-baxmaq* feli ilə, *to see-görmək* felinin ifadə etdiyi semantik məzmun həmin prosesin obyektiv şəkildə bir-biri ilə bağlı olması ilə əlaqədardır və bu zaman həmin prosesini ifadə edən fellərin də semantik cüt-lüyünün yaranmasına səbəb olur. Yəni əgər baxırsansa, görürsən və görürsənsə, deməli baxırsan.

My eye rose to his: and while I looked in his fierce face, I could see the reflection of his emotions. (Ch.Bronte, Jane Eyre)

Görmə-eşitmə prosesi ifadə edən felləri birləşdirən ümumi cəhət onların hər ikisinin təfəkkürlə, danışanın psixi fəaliyyəti ilə bağlı olması və hər ikisinin hissi qavrayış məzmununu daşmasıdır.

Müasir ingilis dilində dominant mənaları fərqli olan bir sıra fellər də mövcuddur ki, onlar müxtəlif sözlərlə birləşərək feli frazeoloji birləşmələrin yaranmasında iştirak edir və həmin birləşmələrin semantikasında görmə və eşitmə prosesinin bu və ya digər izlərinin implisit şəkildə əks olunduğu hiss edilir. Bu birləşmələr dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində fəal rol oynayır; *to become bloodshot, to be drowned in tears, to be in error, to keep mum, to sink into one's eternal sleep, to be a nuisance (an eyesore) to someone, to pester someone with one's presence, to be a thorn in the side, to gladden one's heart, to have had enough, to be a gluttonous, to take a fancy to someone, to fly into the rage, to have one's doubts, to be sinful/guilty* və s.

“İngilis dilində görmə və eşitmə prosesi bildirən feli birləşmələrin qrammatik xüsusiyyətləri” adlanan ikinci fəsil üç yarım fəsilə bölünür. Birinci yarım fəsildə adı çəkilən birləşmələrin üzvləri arasındakı sintaktik münasibətlər, qrammatik və mənə əlaqələri tədqiq olunur. Görmə-eşitmə prosesi bildirən feli birləşmələr ayrı-ayrı sözlərin mənə və qrammatik cəhətdən əlaqələnməsindən meydana gəlir. Buna görə də fellərlə formalaşan birləşmələrin komponentlərinin münasibətindən bəhs edərkən, mənə və qrammatik cəhətləri nəzərə almaq vacibdir. E.M.Qalkina-Fedoruk bu məsələdən bəhs edərkən yazır: “Sözlər söz birləşmələrində birləşərək əşyaların, hadisələrin, proseslərin, keyfiyyətlərin və xüsusiyyətlərin həqiqi münasibətləri əsasında meydana çıxan əlaqələri ifadə edir”¹. Digər söz birləşmələri kimi, görmə-eşitmə mənalı söz birləşmələrində də tərəflər arasındakı mənə əlaqələri aşağıdakı şəkildə qeyd edilir: 1) *predikativ əlaqə*, 2) *obyekt əlaqəsi*, 3) *atributiv əlaqə* və 4) *relyativ əlaqə*. Görmə-eşitmə prosesi bildirən feli birləşmələr nə qədər müxtəlif formalarda meydana çıxsada, onların mənə əsasını bu əlaqələrdən biri təşkil edir, yəni onların komponentləri arasında qeyd olunan əlaqələrdən biri özünü göstərir. Məsələn: “*One cannot believe one's own eyes-gözlərinə inanmamaq*”, “*One can't see a jot-göz-gözü görməmək*”, “*One's eyes sparkle with joy-sevincədən gözləri parıldamaq*” və s. birləşmələrdə predikativ əlaqə; “*to pass one's eyes-göz gəzdirmək*”, “*to observe something-müşahidə etmək*”, “*to watch one's step-göz-qulaq olmaq, izləmək*” və s. birləşmələrdə obyekt əlaqəsi, “*to give the glad eye-mehriban baxışlarla baxmaq*”, “*to have shifty eyes-gözlərini qaçırmmaq*”, “*to hear pleasant words-xoş sözlər eşitmək*” və s. birləşmələrdə atributiv və obyekt əlaqəsi, “*to look*

¹ Галькина-Федорук.Е.М. Вопросы изучения словосочетания. М.: Высшая школа, 1954, с. 135.

menacingly/surly/closely/icily-göz ağartmaq/əsəbi/soyuq baxmaq və s. birləşmələrdə isə relyativ əlaqənin mövcudluğunu müşahidə etmək mümkündür.

Görmə-əşitmə prosesi bildirən feli birləşmələrdəki əlaqələrin ikinci cəhətini onların /əlaqələrin/ ifadə formaları təşkil edir. Bu, həmin tipdən olan birləşmələrin tərəfləri arasındakı əlaqələrin formal cəhəti sayılır və qrammatik, daha konkret desək, sintaktik əlaqələr adı ilə qeyd edilir. Görmə-əşitmə prosesi bildirən feli birləşmələrin forması onları əmələ gətirən sözlər arasındakı sintaktik əlaqələrlə, onların konkret təzahür formaları ilə bağlıdır. Komponentlər arasında sintaktik əlaqələrin yaranması birləşməni təşkil edən sözlərin morfoloji-semantik xüsusiyyətləri ilə birbaşa bağlıdır.

Ümumiyyətlə dilçilik araşdırmalarında söz birləşmələrini feli və qeyri-feli olmaqla iki yerə ayırırlar. Bu problem sintaksisdə mühüm yer tutur və müəyyən tarixə malikdir. Feli birləşmələrin əmələ gəlməsində müxtəlif nitq hissələrinə mənsub sözlərin iştirak etməsinə baxmayaraq, bu birləşmələrin hamısında tabe edən söz feldir. Tədqiqata cəlb olunan görmə və əşitmə mənalı birləşmələrin təhlili zamanı bəlli olmuşdur ki, bu söz birləşmələrinin bəzilərinin qeyri-feli olmasına baxmayaraq (*eyes like gimlete-iti baxışlar, təəccüblü gözlər, before smb's eyes-kiminsə gözü qarşısında, in one ear and out at the other-bir qulağından alıb, o biri qulağına vermək*), onların əksəriyyəti feli birləşmələrdir. Məsələn, *to have a good eye for distance-göz ilə məsafəni yaxşı müəyyən etmək, to fix one's eyes on-gözlərini zilləyib baxmaq, to fall under somebody's eyes-bir kəsin diqqətini cəlb etmək* və s.

F.F.Fortunatov¹, A.A.Şaxmatov² kimi tədqiqatçılar isə söz birləşmələrini predikativ və qeyri-predikativ olaraq iki qrupa ayırır və həm də predikativ birləşmələri söz birləşmələrinin növlərindən biri kimi söz birləşmələri təliminə daxil edirlər. Əsas məsələ odur ki, predikativ birləşmələrlə feli birləşmələri qarışdırmaq olmaz. Feli birləşmələrdə əsas aparıcı komponent fellər olduğu halda, predikativ birləşmələrin xəbəri həm fel, həm də adlardan ibarət ola bilər. Deməli, predikativ birləşmələrin mövcudluğu onun tərkibində yalnız fel iştirak etməsində deyil, xəbərin olmasındadır. Görmə-əşitmə prosesi ifadə edən feli birləşmələri təhlil etdikdə aydın olur ki, müasir ingilis dilində bu növ birləşmələrdə qeyri-predikativliyə nisbətən

¹ Fortunatov Ф.Ф. Избранные труды: В 2 т. Т. I. М.: Государственное уч.-пед. изд-во., 1956, с. 132.

² Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. М.: Изд-во АН СССР, 1960, с. 37.

predikativlik üstünlük təşkil edir. Yəni həmin tiptən olan feli birləşmələrin yaranması predikativliklə sıx bağlıdır. Belə halda görmə-əşitmə prosesi bildirən fellərlə formalaşmış birləşmələrin bir qismi cümlədə əsasən xəbər və tamamlıq funksiyasını yerinə yetirir.

Söz birləşmələrinin komponentləri arasındakı obyekt əlaqəsi fellərin obyektə olan münasibətlərinə əsasən dəyişə bilər. İngilis dilində, eləcə də digər dillərdə görmə-əşitmə prosesi ifadə edən fellər, təbii ki, obyekt tələb etdiyi üçün təsirli fellər hesab edilir. Ona görə də görmə-əşitmə prosesi bildirən fellərin iştirakı ilə formalaşan feli birləşmələrin yaranmasında həmin fellərin mənası və rolu aparıcı olur. Görmə və eşitmə prosesinin mahiyyətində obyektin vacibliyi olduğundan bu fellər təsirli fellər hesab edilir və bilavasitə həmin fellərin mənası əsasında formalaşan söz birləşmələrində də obyektin olması zəruri xarakter kəsb edir.

"I never hated thee. I have seen thee fight. When you hear no more words of Pompey, return it again." (W.Shakespeare, *Antony and Cleopatra*)

Araşdırmalar sübut edir ki, müasir ingilis dilində görmə-əşitmə prosesi bildirən feli birləşmələrdə zərflər, əsasən, tabe olduğu feldən sonra işlənir.

Why did you eye with curiosity everywhere? (O.Wilde, *The Picture of Dorian Gray*)

Kit looked icily at her sister and said nothing. (A.Christie, *Evil under the Sun*)

Araşdırmalardan o da aydın olmuşdur ki, görmə və eşitmə prosesini ifadə edən genişlənməmiş feli birləşmələrdə tabe olan söz kimi məsdər, cerund və feli sifət tərkibləri də işləyə bilər.¹ Məsələn:

The hunters were seen walking and hunting in the forest yesterday. (E.Voynich, *The Gadfly*)

When he finished they heard him suddenly take a savage bite at the trunk. (J.Aldridge, *The Hunter*)

How did you get out without his seeing you? (E.Voynich, *The Gadfly*)

İkinci fəslin ikinci yarım fəslində görmə-əşitmə prosesi bildirən feli birləşmələrin sintaktik xüsusiyyətləri təhlil olunaraq dil faktları ilə əsaslandırılır. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilində feli birləşmələrin sintaqmatik xüsusiyyəti onların cümlədəki strukturu ilə müəyyənləşir. Yəni feli birləşmələrin sintaqmatik tiplərinin yaranması nüvə olan felin leksik-

¹ Vəliyeva N. Müxtəlif sistemli dillərdə feli birləşmələrin tipoloji təhlili. Bakı: Avropa, 2008, s. 281.

grammatik xüsusiyyətlərindən asılıdır.¹ Müasir ingilis dilində fellərin sintaqmatik və paradiqmatik xüsusiyyətlərini araşdıran D.N.Yunusov qeyd edir ki, feli birləşmələrdəki fellərin təsirli, təsirsiz olması, cümlə tərkibindəki əlaqəsi cümlənin strukturundakı digər elementlər üçün kifayət qədər önəmli cəhətləri ortaya çıxarır.² Bu birləşmələrdəki fellərin mühüm sintaktik xüsusiyyətlərindən biri, onların cümlədə təcrid olunmuş vəziyyətdə deyil, digər sözlərlə, yaxud elementlərlə birləşmədə, daha doğrusu, sintaktik əlaqədə çıxış etməsidir. Həmin fellərin əhatə dairəsindəki elementlərin təsvirinin sintaktik vahid terminləri ilə göstərilməsi dil hadisəsinin mahiyyətinin açılmasında daha önəmli rol oynaya bilər. Məsələn, fellərin sintaqmatik tiplərinin təhlilindən əldə olunan nəticələr S.Çətmənin irəli sürdüyü prinsiplərə əsasən uyğun gəlir. S.Çətmən hər hansı zərflə (yaxud zərfləklə) əhatə olunmanı “qeyri-relevant” hal hesab edir.³ Yəni, bəzi fellərin işlənmə pozisiyasından asılı olaraq, cümlədə aparıcı rol oynadığını, bəzilərinin isə ətrafında işlənmiş sözlərə əlavə bir güc (potensiya) verdiyini həmin birləşmələrdəki fellərin ətrafında işlənən sözlərin, yaxud söz birləşmələrinin “məcburi”, “fakültativ” işlənmə prinsipləri əsasında müəyyənləşdirə bilərik. Bütün hallarda isə görmə-əşitmə prosesini bildirən birləşmələrdə aparıcı mənə yükü əsasən fellərin üzərinə düşür və sintaktik konstruksiya daxil olan digər elementlər həmin mənənin reallaşmasına müəyyən formada yardım etmiş olur. Belə ki, distributiv xassəsinə və fellərin semantik mənəsi ilə əlaqə yaratma xüsusiyyətinə görə müasir ingilis dilindəki fellər iki qrupa bölünür: yönəlmə hərəkətli fellər və qeyri-yönəlmə hərəkətli fellər.

Yönəlmə hərəkətli fellər müəyyən semantikaya malik olan məcburi əhatə dairəsi tələb edir. Görmə-əşitmə mənalı feli birləşmələrdə yönəlmə hərəkəti struktur vasitələrlə, yəni birləşməyə daxil olan ayrı-ayrı konstruktiv elementlərin köməyi ilə həyata keçir, başqa sözlə fikrimizi ifadə etsək, felin əhatə dairəsinin mövcudluğu ilə baş verir.

He, holding my hands and looking down on my face, surveyed me with eyes that revealed a heart full and eager to overflow, in whose emotions I had apart. (Ch.Bronte, Jane Eyre)

¹ Мразек Р. Синтаксическая дистрибуция глаголов и их классы // М.: Вопросы языкознания, 1964, № 3, с. 286.

² Yunusov D. Müasir ingilis dilində fellərin sintaqmatik və paradiqmatik xüsusiyyətləri // Elmi Xəbərlər. Bakı: ADU, 2010, № 1, s. 3.

³ Chatman S. The classification of English verbs by (not sentential) object types. L.: Teddington, 1961, p. 104.

Feli birləşmələrdə, o cümlədən, görmə və eşitmə mənalı feli birləşmələrdə özünü göstərən əsas xüsusiyyət, ilk növbədə, təbii ki, bu birləşmələrdə işlənən fellərin təsirli və təsirsiz olması ilə birbaşa bağlıdır. Çünki məhz fellərin bu xüsusiyyətinə görədir ki, onların işləndiyi cümlələrdə obyekt məzmunu daşıyan tamamlıq və ya tamamlıq budaq cümlələri tələb olunur və bu komponentlər işlənmədikdə həmin cümlələr öz bitkinliyini, məna tamlığını qoruya bilmir.

Fellərin semantik xüsusiyyətlərini tədqiq edən D.N.Yunusov müasir ingilis dilində mövcud olan fellərin təsirlilik və təsirsizlik xassələrinin itmək üzrə olduğunu vurğulayaraq qeyd edir ki, felləri kontekstlə əlaqəsi olan və kontekstlə əlaqəsi olmayan fellər qrupuna ayırmaq daha düzgündür. Lakin bir çox dilçilərdən fərqli olaraq, tədqiqatçı hər iki tiptən olan fellərin çoxlu və müxtəlif sayda leksik-semantik variantlarının mümkünlüyü fikrini də nəzərə çatdırır. Müəllif qeyd edir ki, onlar bu və ya digər mənaya, daha doğrusu təsirlilik və təsirsizlik mənalarına zidd də ola bilərlər.¹

Müasir ingilis dilində işlənən görmə-eşitmə prosesi bildirən feli birləşmələrdəki fellərin özlərindən sonra tamamlıq, yaxud tamamlıq budaq cümləsi tələb edib-etməsinə diqqət yetirdikdə, onların sintaqmatik işlənmə prinsipləri daha aydın nəzərə çarpır. *“He said that seeing is believing”* tipli tamamlıq budaq cümləsindəki budaq cümlə komponenti- *“seeing is believing”* təsirli feldən sonra işlənmişdir. Əgər biz *“seeing is believing”* budaq cümlə komponentini işlətməsək, yaxud cümlədən çıxartsaq, bu zaman *“he said”* kimi natamam bir cümlə alınacaqdır. Həmin yarımçıq qalmış cümləyə tamamlıq vəzifəsini daşıyan bir və ya bir neçə söz artırılmasa, cümlə müəyyən mənada tamlığa malik olmayacaqdır. Əgər həmin yarımçıq qalmış cümlənin sonuna *“nothing”* əvəzliyini (tamamlığı) əlavə etsək, cümlə struktur cəhətdən tamamlanaraq belə bir quruluşa malik olacaqdır: *“He said nothing”* Buradakı *“nothing”* tamamlığı ilə tamamlıq budaq cümlə komponentinin *–“seeing is believing”* arasındakı sintaktik oxşarlıq, ikinci cümlənin tamamlıq budaq cümlə komponenti olduğunu və *“said”* təsirli felindən sonra işləndiyini bir daha təsdiqləyəcəkdir.

Müasir ingilis dilindəki tamamlıq budaq cümlələrini semantik cəhətdən araşdırdıqda məlum olur ki, baş cümlə komponentində işlədilən fellərin çox böyük rolu vardır. Fikrimizi şərh etməkdən ötrü, müasir ingilis dilində daha çox işlənən *“hear”* felini götürək və cümlə nümunələri üzərində onları sintaqmatik cəhətdən təhlil edək. Məsələn:

¹ Yunusov D.N. Müasir ingilis dilində fellərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin bəzi məsələləri // Elmi xəbərlər, Bakı: ADU, № 3, s.5.

She heard that she loved him. (P. Abrahams, The Path of Thunder)

Manson heard perhaps she had better speak well of the dead. (Th.Dreiser, Jennie Gerhardt)

He heard he had something to do for the house here now. (Th.Dreiser, Jennie Gerhardt)

I heard your boss is going to make a trip home to Italy. (J.Steinbeck, The Winter of Our Discontent)

Bu cümlə nümunələrinin təhlili zamanı məlum olur ki, birinci cümlə nümunəsindəki “*she loved him*”, ikinci cümlə nümunəsindəki “*perhaps she had better speak well of the dead*”, üçüncü cümlə nümunəsindəki “*he had something to do for the house here now*” və nəhayət, dördüncü cümlədəki “*your boss is going to make a trip home to Italy*” budaq cümlə komponentlərini tabeli mürəkkəb cümlədən kənarlaşdırsaq, bu halda “*she heard*”, “*Manson heard*”, “*he heard*” və “*I heard*” kimi bitməmiş cümlələr alınacaqdır. “*Hear*” felindən sonra işlənən və sadə cümlə strukturunda vasitəsiz tamamlıq vəzifəsini yerinə yetirən sözlər, doğrudan da sayca çox azdır. Araşdırmalar sübut edir ki, bu sözlərə, yəni vasitəsiz tamamlıq vəzifəsini yerinə yetirə biləcək sözlərə əsasən “*this*”, “*that*”, “*anything*”, “*everything*” əvəzliliklərini və “*the truth*” tipli isimləri aid etmək olar. Qeyd etmək yerinə düşər ki, sadə cümlənin tərkibində işlənən tamamlığa nisbətən, tamamlıq budaq cümlə komponentli tabeli mürəkkəb cümlələr “*hear*” feli üçün daha çox xarakterikdir. Başqa sözlə desək, “*hear*” felindən sonra onun dairəsində sadəcə tamamlıq deyil, tamamlıq budaq cümlə komponentli struktur daha geniş işlədilir.

Araşdırmalar sübut edir ki, bu və ya digər sintaktik mühitdə işlənməsinə və semantik ifadə imkanlarına görə görmə-əşitmə mənalı fellərin özləri də üç yarımqrupa bölünür:

- a) *obyekt tələb edənlər*;
- b) *müraciət olunan şəxsi göstərənlər*;
- c) *zərflik tələb edənlər*.

Obyekt tələb edən görmə-əşitmə mənalı fellərin əhatəsində həm vasitəsiz tamamlıq, həm də sözönülü tamamlıq işlənə bilər. Məsələn:

You can stand on the Barrier and simply listen to the sound of the waves. (R.E.Byrd, Alone)

Müraciət olunan şəxsi göstərən yarım tipə sayca o qədər də çox olmayan feli birləşmələr daxil olunur.

Within two days, I devoured her with my eyes. (Ch. Snow, The Sleep of Reason)

Nəhayət, zərflik tələb edən görmə-əşitmə mənalı təsirsiz fellərin tədqiqi sübut edir ki, onların (fellərin) əhatə dairəsində yer zərflikləri, zaman zərflikləri, kəmiyyət zərflikləri, məqsəd zərflikləri, eləcə də iki zərflik, məsələn, həm yer, həm də zaman zərflikləri birgə iştirak edə bilər. Məsələn:

For a while Mrs. Fairfax fixed her eyes on her at the window.
(Ch. Bronte, Jane Eyre)

III yarımfəsildə həm görmə və eşitmə prosesi bildirən, həm də başqa fellərlə formalaşan birləşmələrin model və tipləri geniş təhlil olunur. Tədqiq olunan bu dil vahidlərinin daha çox işlək olan model və tiplərinin təhlil edilməsi və ümumiləşdirilərək qruplaşdırılması onların dil sistemində yerinin müəyyənləşdirilməsinə, bu sintaktik vahidlərin funksional baxımdan fəal olanlarının üzə çıxarılmasına, dilin hansı üslublarında bu modellərə daha çox müraciət olunmasına və onun səbəblərinin aydınlaşdırılmasına yaxından kömək edə bilər. Həmin modellər və tiplərin formalaşması zamanı birləşmələrin komponentlərini təşkil edən ayrı-ayrı sözlərin morfoloji mənsubiyyəti və sıralanması aparıcı rol ilə seçilir və müxtəlif şəkildə təzahür edir. Bu birləşmələrin qrammatik və semantik rəngarəngliyi onların formalaşmasında həlledici rol oynayan fellə bağlıdır. Bu zaman onu da xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilində həm görmə, həm də eşitmə prosesinin ifadəsinə xidmət edən sintaktik konstruksiyaların formalaşmasında görmə və eşitmə mənası ifadə edən fellərlə yanaşı, digər leksik vahidlərin də rolu danılmazdır və ya, əvvəldə də qeyd etdiyimiz kimi, görmə-əşitmə prosesinin ifadə olunmasında görmə-əşitmə məzmunlu fellərlə yanaşı, bu prosesin reallaşmasında xüsusi rol oynayan görmə və eşitmə orqanlarının adları da funksional baxımdan xüsusi fəallığı ilə seçilir. Məhz bu tipli feli birləşmələrin hər bir növünün fərqli modellərinin özünü göstərməsi nəzərə alınaraq müasir ingilis dilində işlənən görmə və eşitmə prosesi bildirən feli birləşmələrin hər birinə xas olan modellər ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilmişdir. Bu zaman həm görmə prosesi, həm də eşitmə prosesi ilə bağlı olan və bu prosesləri ifadə edən sintaktik konstruksiyaların modelləri müəyyənləşdirilərək dil faktları ilə əsaslandırılmışdır. İngilis dilində görmə prosesi ilə bağlı olan feli birləşmələrin daha çox işlək olan modellərinə aşağıdakıları misal göstərmək olar:

1. V+Adv
2. Pron+V +N+Prep+Pron +N
3. V+Prep+Pron+N
4. V+Pron+N+Prep+Pron
5. V+Pron+N
6. V+Prep+N

7. V+Prep+Pron+Prep+Pron+Pron+N və s.

Müasir ingilis dili faktları əsasında eşitmə prosesi ilə bağlı söz birləşmələrinin aşağıdakı modellərini qeyd etmək olar:

1. V+Prep+Pron+N

2. V+Pron+Prep+Pron+N

3. V+Pron+N

4. V+Pron+Prep+ N

5. V+Adj+Prep+N

6. V+Adj+N+Prep+Pron

7. V+Prep+Pron+Prep+Adj+N

8. Pron+V+N və s.

Bu fəsildə təqdim olunan modellər bədii ədəbiyyatdan seçilmiş konkret cümlə nümunələri ilə əsaslandırılmışdır. Məsələn,

I feared-or should I say, hoped?-the allusion to me would make Mr.Rochester glance my way, and I voluntarily shrank further into the shade, but he never turned his eyes. (Ch.Bronte, Jane Eyre)

She had a pretty nice smile when she looked at you. (J.D.Salinger, The Catcher in the Rye)

He looked up at me and started nodding again with this very serious look on his face. (J.D.Salinger, The Catcher in the Rye)

It's like your impudence to say so; I expected it of you, I heard it in your step as you crossed the threshold. (Ch.Bronte, Jane Eyre)

Fieta gazed long and steadily after Sarie had gone out. (P.Abrahams, The Path of Thunder)

The Sea! He had taken her there once when she was ill and they had listened to the gruff old voice of the sea as it was groaning and cursing. (J.Steinbeck, The Winter of Our Discontent) və s.

Ümumiyyətlə, nəzərə almaq lazımdır ki, dildə əksər frazeoloji birləşmələrin, o cümlədən, görmə və eşitmə prosesi ilə bağlı olan feli frazeoloji birləşmələrin yaranmasında fellərin rolu danılmazdır. Bu baxımdan görmə-eşitmə prosesi bildirən fellərlə yanaşı, bu prosesin məcazi mənalarla ifadə olunmasında böyük rol oynayan başqa fellərin bilavasitə iştirakı ilə yaranan feli frazeologizmlərin dildə geniş yayılması və bu birləşmələrdə fərqli semantikanın öz əksini tapması təəccüblü deyildir. Çünki insan fəaliyyətinin, insan həyatının ən mühüm, ən vacib atributlarından biri görmə və eşitmə prosesi hesab edilir. Bu atributlarsız ətraf aləmin dərk olunması belə bəzən qeyri-mümkün hesab edilir və ona görə də dildə görmə və eşitmə prosesi ilə bağlı fellər, habelə adlar əsasında formalaşan frazeoloji birləş-

mələrin çox müxtəlif və fərqli konstruksiyalarını müşahidə etmək mümkündür.

Dissertasiyanın *Nəticə* hissəsində tədqiqat işinin əsas məzmunundan, eləcə də aparılan araşdırmalardan irəli gələn elmi yeniliklər ümumiləşdirilmiş, müasir ingilis dilində görmə və eşitmə prosesini bildirən fellərin semantik qruplar daxilində mövqeyi müəyyənləşdirilmiş və həmin fellərlə formalaşan birləşmələr ətraflı tədqiq olunmuş və aşağıdakı nəticələr qeyd olunmuşdur.

1. Ümumi dilçilikdə və germanistikada fellər leksik-semantik baxımdan müxtəlif prinsiplər əsasında təsnif olunmuş, müxtəlif sayda qruplar və yarımqruplar müəyyənləşdirilmişdir. Təsnifatların əksəriyyətində görmə-eşitmə prosesi bildirən fellər özünə müəyyən yer tutmuş, fellərin yarımqruplarından birinə aid edilmişdir.

2. İngilis dilində görmə və eşitmə prosesi bildirən feli birləşmələrin bir kateqoriya kimi reallaşmasında dilin morfoloji və sintaktik səviyyələrinin qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri eksplisit şəkildə əks olunur. Görmə-eşitmə prosesini ifadə edən feli birləşmələr leksikologiya, söz yaradıcılığı və frazeologiya ilə bağlıdır.

3. İngilis dilində görmə-eşitmə prosesini ifadə etmək üçün bir neçə sadə fel kökü ilə yanaşı, an eye-göz və an ear-qulaq isimləri də mühüm rol oynayır. Bu görmə və eşitmə orqanlarının adlarının bilavasitə iştirakı ilə çoxlu sayda, müxtəlif konstruksiyalı sərbəst və sabit söz birləşmələri formalaşır.

4. Araşdırmalardan bəlli olmuşdur ki, görmə-eşitmə prosesi bildirən feli birləşmələr ayrı-ayrı sözlərin məna və qrammatik cəhətdən əlaqələnməsindən əmələ gəlir və buna görə də həmin birləşmələrin komponentlərinin münasibətindən bəhs edərkən, məna və qrammatik cəhətləri nəzərə almaq vacibdir. Bunlardan birincisi görmə-eşitmə prosesi bildirən fellərlə formalaşan birləşmələrin daxili mahiyyətini təşkil edirsə, ikincisi xarici, formal cəhətini təşkil edir.

5. Tədqiqat göstərir ki, görmə-eşitmə prosesi bildirən feli birləşmələrin özünəməxsus quruluş modelləri vardır. Birləşmələr bu modellər üzrə fəaliyyətini davam etdirir. Tədqiqatın nəticəsindən aydın olur ki, N+V tipli birləşmələr feli birləşmələrin digər növlərinə nisbətən məhsuldardır. Lakin V+V tipli görmə-eşitmə prosesi bildirən feli birləşmələrin işlənmə dairəsi nisbətən az olub, qeyri-məhsuldar xarakter daşıyır.

Dissertasiyanın mövzusu ilə bağlı müəllifin aşağıdakı elmi əsərləri çap olunmuşdur.

1. Fellərin leksik-semantik təsnifi haqqında // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi, I buraxılış. Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, 2011, № 1, s. 18-21

2. Germanistikada fellərin leksik-semantik təsnifi problemi // Elmi xəbərlər. Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, 2011, № 1, s. 208-212

3. İngilis dilində görmə-əşitmə prosesi bildirən feli birləşmələrin yaranmasında an ear-qulaq və an eye-göz sözlərinin rolu // Dil və Ədəbiyyat. Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, 2011, № 1, s. 168-173

4. İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin yaranmasında görmə-əşitmə prosesi bildirən fellərin rolu / Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. IV Respublika elmi konfransının materialları. Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, 2011, s.10-12

5. İngilis dilində görmə-əşitmə prosesi bildirən fellərlə formalaşan birləşmələrin qrammatik modelləri haqqında // Elmi xəbərlər. Gəncə: Gəncə Dövlət Universiteti, 2011, № 3, s. 187-191

6. Feli birləşmələr barədə dilçilikdə mövcud olan fikir və mülahizələr / Ümumi orta təhsilin müasir problemləri mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları. Naxçıvan: Naxçıvan Dövlət Universiteti, 2012, s. 133-135

7. Feli birləşmələr barədə dilçilikdə mövcud olan fikir və mülahizələr // Elmi əsərlər. Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutu, 2012, № 4, s. 268-271

8. İngilis dilində görmə-əşitmə prosesi bildirən fellərlə formalaşan birləşmələrin struktur-leksik təhlili // Dilçilik İnstitutunun Əsərləri. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, 2012, № 3, s. 27-34

9. О семантических группах глагольных фразеологических сочетаний, обозначающих зрительно-слуховой процесс // Глобальный научный потенциал. Спб., 2012, № 6 (15), с.13-16.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛЬНЫХ
КОНСТРУКЦИЙ, СФОРМИРОВАННЫХ ГЛАГОЛАМИ ЗРЕНИЯ
И СЛУХА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Целью исследования является определение лексико-семантических особенностей глагольных словосочетаний, обозначающих процесс зрения и слуха в современном английском языке.

Работа состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы, определяются цель и задачи, методы исследования, научная новизна, теоретическая и практическая значимость, а также представлены положения, выносимые на защиту, апробация и структура диссертации.

Первая глава «Из истории классификации лексико-семантических групп глаголов в лингвистике» посвящена развитию глаголов и глагольных словосочетаний, обозначающих процесс зрения и слуха, а также компонентному анализу по их семантическим особенностям.

Во второй главе «Грамматические особенности глагольных словосочетаний, обозначающих зрительный и слуховой процесс в английском языке» рассматриваются структурно-синтаксические, грамматические особенности глагольных сочетаний и их дистрибутивные характеристики. В этой главе также анализируются схемы и модели этих конструкций.

В заключении изложены основные выводы исследования.

THE LEXICO-SEMANTIC FEATURES OF VERBAL COLLOCATIONS
FORMED BY THE VERBS DENOTING THE PROCESS OF SEEING
AND HEARING IN ENGLISH

Summary

The aim of the thesis is to determine semantic peculiarities of the verbal collocations formed by the verbs expressing the process of seeing and hearing in modern English. The thesis consists of an introduction, two chapters, a conclusion and the list of used literature.

The introduction substantiates choice and urgency of the theme, determines the goals and objectives, methods of investigation, comprises its scientific innovation, theoretical and practical significance, as well as the hypothesis of the research and specifies the structure of the thesis.

The first chapter titled “From the history of the lexico-semantic classification of the verbs in linguistics” is related to the verbs and verbal phrases which developed and formalized historically and carries out their investigation from the point of componental analysis.

The second chapter entitled “Grammatical features of verbal phrases indicating the meaning of seeing and hearing in English” explores syntactical functions and grammatical features of investigated verbal phrases, their distributive characters. The patterns and models of target phrases are also analyzed in this chapter.

The conclusion summarizes the basic results of the investigation.

Чапа имзаланыб: 14.11.2013.
Формат: 60x84 1/16. Тираж: 100

“Мцтярџим” Няшрийят-Полиграфийа Мяркязи
Бакы, Рясул Рза кчч., 125
Тел./факс 596 21 44
e-маил: [мутарџим@маил.ру](mailto:mutarjim@mail.ru)

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

АЙТАН ШИХМУРАД ГЫЗЫ ГАДЖИЕВА

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ГЛАГОЛЬНЫХ
КОНСТРУКЦИЙ СФОРМИРОВАННЫХ ГЛАГОЛАМИ ЗРЕНИЯ
И СЛУХА В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

5708.01 – Германские языки

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по филологии

Баку – 2013